Gelmiş Geçmiş En Büyük Katil:
1918 'İSPANYOL' GRİBİ

M. Kemal Temel

BETİM
BEŞİKÇİZADE TIP VE İNSANİ BİLİMLER MERKEZİ

Gelmiş Geçmiş En Büyük Katil:

1918 'İSPANYOL' GRİBİ

M. Kemal Temel

BETİM
BEŞİKÇİZADE TIP VE İNSANİ BİLİMLER MERKEZİ

Gelmiş Geçmiş En Büyük Katil:
1918 'İSPANYOL' GRİBİ

M. Kemal Temel

Sağlık Tarihi Serisi No. 1
İstanbul, Nisan 2015

Yayımlayan
Hayat Sağlık ve Sosyal Hizmetler Vakfı
Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi

İletişim
Kızılelma Cd. Topçu Emin Bey Çıkmazı
No.30 Fatih İstanbul
0212 632 0369 0212 632 0328
www.betim.org.tr ▪ bilgi@betim.org.tr

Yapım
Selika

Tasarım Uygulama
Ahmet Yumbul

Baskı ve Cilt
Pınarbaş Matbaacılık Ltd. Şti.

ISBN
978-605-86957-2-6

© BETİM

Bütün hakları saklıdır.
Yazılı izin olmadan, tanıtım amaçlı
kısa alıntılar dışında hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

Sunuş 7

Bölüm I: Bir Genel Grip Portresi 11

1.1. Grip 15
1.2. Grip Virüsleri 20
1.3. Grip Epidemiyolojisi ve Pandemileri 24

Bölüm II: 1918 İspanyol Gribi Pandemisi 37

2.1. Genel Tablo 42
2.2. Köken ve Yayılım 44
2.3. Patogenez 65
2.4. Mortalite 73
2.5. Pandeminin Nedenleri ve Pandemiye Karşı Önlemler 88
2.6. Bir Flashback 115
2.7. Osmanlı İmparatorluğu'nda İspanyol Gribi 128

Bölüm III: 1918 Pandemisi Bize Ne Söylüyor? 149

Ek I 166
Ek II 179
Ek III 193

Sevgili babam Lütfi Temel'in anısına,*

artık yanımızda değil yüreğimizde yaşayan...

*Bir zamanın aşar tahsildarlarından Ömer Bey'in oğlu olarak, Kuzey Hatay'da dünyaya geldi. Henüz anne karnındayken, babası bir çatışma sırasında vurularak hayatını kaybetti. Üç sevgili kız evlat ve bir büyük matemin ardından doğduğu için, annesi tarafından "Tanrı'nın bir lütfu" kabul edilerek Lütfi adı verildi. Babasının ölümü üzerine, erkandan bölgede cömertliğiyle meşhur dedesi Beledizade Ahmet Ağa tarafından sahiplenildi. Hazin bir biçimde, altı yaşındayken bu kez dedesini kaybetti ve yaşamına annesi ve dayısı Ahmet Akkoyunlu ile devam etti. "Portakal Kralı" lakaplı dayısı, Lütfi'nin ziraat üzerine bir yüksek öğrenim görmesini istiyordu; ama o, babasının apansız ve adaletsiz bulduğu ölümünden müteessir, hukuk okumayı seçti. Adana'da tamamladığı lise eğitiminin ardından Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni dereceyle kazandı. Mezuniyetinin ardından hukukun hemen her alanında çalıştı; defterdarlık ve valiliklerde çeşitli görevlerle birlikte uzun yıllar hakimlik, Hatay Cumhuriyet Başsavcılığı ve serbest avukatlık yaptı. Meslek yaşamı boyunca Türkiye'de pek çok ilde bulundu, ve günün birinde İzmir'de, yıllar sonra "Kültürü, karakteri ve o güzelliği… O güzelliği ki ah! Bir mücessem Ege destanı idi…" sözleriyle tarif edeceği Ayşe ile tanıştı. Tanıştıkları yıl evlendiler. Sonrasında sırasıyla kızları Gülçehre ve Cansu doğdu. Son olarak seksenlerin sonunda bir gün, o çok istediği oğul da geldi ve ona, "görmediğim babam kadar sevdiğim tek adam" dediği Mustafa Kemal Atatürk'ün adını verdi.

Bugün oğul, bir gün babasına ve adına layık olmayı umuyor.

SUNUŞ

Bulaşıcı hastalıklar binyıllar boyunca insanlık için sorun ve son anlamına gelmiştir. Mikrobiyolojinin gelişiminden önce mikroorganizmalar, kimliği belirsiz katiller olarak, "salgın" adı altında katliamlar gerçekleştirmiştir. Kanalizasyon, sanitasyon ve dezenfeksiyon öncesi dönemde insanlar bu patojenlerle iç içe yaşamıştır ve günümüzde de, hijyen standartlarının karşılanamadığı bölgelerde, özellikle az gelişmiş ülkelerde, yaşamaya devam etmektedirler. Kan, su, hava yoluyla olsun başkaca yollarla olsun bir kişiden diğerine aktarılabilecekleri için, bulaşıcı hastalıklar yalnızca enfekte bireyin değil tüm toplumun bir sorunudur. Bunun da ötesinde, bakteri ve virüsler sınır tanımadıklarından yalnızca bir topluma değil tüm dünya toplumlarına karşı birer tehdittirler. Ve insanlar gibi mikroplar da modern ulaşım imkanlarından yararlandıklarından, salgınlar eskisinden çok daha hızlı ve yakın tehlikelerdir.

Antibiyotik devrimiyle bakteriyel bulaşıcı hastalıklar eski vahametini kaybetmiştir. Veba, tüberküloz, lepra ve benzerleri, halk için ürkütücü ününü yitirerek geçmişte kalmış gibi görünmektedir. Bugün bakteriyel hastalıklar çoğunlukla başarıyla tedavi edilebilmekte, tam bir iyileşme sağlanabilmektedir. Ancak antibiyotiklerin zaman içerisinde aşırı ve yersiz kullanımı, bakterilerde direnç gelişimine, dolayısıyla birçok antimikrobiyal ajanın etkisizleşmesine ya da verimsizleşmesine yol açmıştır. Birkaç on yıl önce mağlup ve bertaraf edilmiş görünen kimi bakteriyel hastalıklar, bugün daha zorlu düşmanlar olarak yeniden gündemdedir, örneğin *çok ilaca dirençli tüberküloz* gibi.

Gelgelelim nispeten kontrol altındaki bakteriyel hastalıklara karşın, insanoğlu tarafından yeryüzünden silinen çiçek müstesna, viral hastalıklara karşı büyük zaferler söz konusu değildir. Viral hastalıklarla mücadele ilaçlardan çok aşılar üzerine kuruludur; hedef hastalığı tedaviden ziyade önlemektir. Virüsler ve viral hastalıklar, seksenlerde HIV salgının patlak verişiyle her kesimden insanın daha fazla dikkatini çekmeye başlamıştır. Bununla birlikte, otuz yıllık mücadelenin ardından kronik bir hastalık haline getirilmesi büyük başarı sayılsa da, HIV enfeksiyonu yayılmayı ve öldürmeyi sürdürmektedir. Ebola, hepatit ve kuduz, diğer bilindik viral katillere örnektir. Her kış yeniden saldırmasına, kimi kez yalnızca hafif kırgınlıkla, kimi kez de ciddi komplikasyonlarla boy göstermesine karşın küçümsenen bir katil daha var, grip.

Mevsimsel grip, sık karşılaşıldığından ve genellikle hafif seyrettiğinden önemsenmemektedir. Ancak çokça korkulan HIV dahi, kayıtlara geçtiği 1981'den bu yana önemsenmeyen grip kadar can almamıştır. HIV/AIDS nedenli ölümlerin sayısı otuz yılda 30 milyon olurken, tek başına 1918 "İspanyol" gribi pandemisinin bir yıldan kısa sürede –ortalama– 50 milyon insanı öldürdüğü tahmin edilmektedir.[1]

Mevsimsel gribe karşı her yıl piyasaya sürülen grip aşıları da dahil olmak üzere, grip virüslerine karşı etkili aşılar geliştirebilmek, bölgesel ya da küresel grip salgınlarına hazırlıklı olabilmek ve salgınları körükleyici faktörleri daha iyi anlayabilmek için, bu virüslerin geçirdiği mutasyonları takipte kalmak ve hastalığın sergilediği yayılım motiflerini saptamak şarttır. Geçmiş epidemi ve pandemileri analiz etmek, elbette bu gibi prospektif sürveyans çalışmalarının vazgeçilmez bir retrospektif ögesi olacaktır. On altıncı yüzyılın başından bu yana, 30–40 yıl gibi düzensiz aralıklarla grip pandemilerinin gerçekleştiği bilinmektedir. Son iki yüzyıla bakılacak olursa, yirminci yüzyıl başlarında 1918 İspanyol gribi pandemisi gerçekleşmiş, 39 yıl sonra 1957 Asya gribi pandemisi patlak vermiş ve bunu 11 yıl arayla 1968 Hong Kong gribi pandemisi izlemiştir. Kırk bir yıl sonra ise 21. yüzyılın ilk pandemisi –2009 A(H1N1) salgını– meydana gelmiştir. Bilinen

pandemilerin (mortalite/süre) oranları karşılaştırıldığında, 1918 İspanyol gribi kayıtlı tarihteki viral katillerin en hızlısı ve en azılısı olarak karşımıza çıkmaktadır; bu ölümcül üstünlüğü bakteriyel salgın hastalıklara karşı da geçerlidir. Pandemi, Avrupa'dan Amerika ve Avustralya'ya, Asya'dan Afrika'ya kadar her coğrafyada yayılmıştır. Yüksek mortalitesi demografik, ekonomik ve sosyal, ağır sonuçlara yol açmıştır. Grip virüsünün mutasyon temelli güçlü direnç yeteneğinden ötürü grip, günümüzde ortadan kaldırılabilir bir hastalık olmaktan uzaktır. Dolayısıyla tarihte olduğu gibi, insanlık ileriki yıllarda da yeni grip salgınlarıyla karşı karşıya kalacaktır. Bir sonraki pandeminin nerede ve ne zaman gerçekleşeceği bilinememekte, yalnızca tahmin edilebilmektedir. Geleceğe yönelik tahminler ise tarihi tecrübelere ait epidemiyolojik veriler daha iyi anlaşıldıkça daha isabetli olacaktır.

Gelgelelim İngilizce başta olmak üzere yabancı dillerdeki eserlere karşın, Türkçe tıp literatüründe bu katastrofik pandemiyi ele alan çalışmalar oldukça az sayıdadır. Elinizdeki eser, grip ve "1918 İspanyol gribi pandemisi" üzerine kapsamlı bir literatür taramasının ürünü olan ve bu konuda ulaşılan önemli veri ve bilgileri Türkçeye kazandırmayı amaçlayan yüksek lisans tezimin, küçük değişikliklerle ve kimi eklentilerle kitaplaştırılmış halidir. Akademik yöntem ve içeriğe karşın, mümkün olduğunca genel okuyucuya hitap etmek amaçlanmıştır. İçeriği özetlemek gerekirse; 1918 pandemisini tartışabilmek için Bölüm I'de öncelikle olağan gribin epidemiyolojisi, patogenezi, tarihçesi ve hastalığın patojeni olan grip virüsleri ele alınmaktadır. Grip virüslerinin mutasyona yatkın, böylelikle her yıl olağan salgınlara ve bazen de yıkıcı pandemilere neden olan doğası incelenmektedir. Ayrıca yakın tarihten örneklere, kuş gribi ve 2009 A(H1N1) pandemisine değinilmektedir. Bölüm II ise 1918 İspanyol gribi pandemisi ile ilgili tüm araştırma sonuçlarını kapsamaktadır. Pandeminin kökenleri, nedenleri ve sonuçları; morbiditesi, mortalitesi ve dalgalı seyri; Birinci Dünya Savaşı ile ilişkisi; genel küresel yayılımı ve bölgelere özgü farklılıkları; hastalığın patogenezi ve karakteristikleri; dünyada ve Osmanlı İmparatorluğu'nda pandemiye karşı girişimler ve önlemler; yabancı kaynaklardan hastalığın teşhis ve

tedavisi ile ilgili bildirimler, anekdotlar ve gözlemler; Osmanlı basınından hastalığın semptomları, seyri, payitaht İstanbul'a gelişi, hasta istatistikleri ile ilgili haberler ve de yerli doktorların açıklamaları, karşılaştırmaları, otopsi bulguları, görüş ve yorumları incelenmektedir. Bölüm III'te ise 1918 grip pandemisinden hareketle gribin potansiyel tehlikesi irdelenmekte ve gelecek pandemilere yönelik bir bakış açısı geliştirilmektedir.

Konumuzu, yöntemimizi ve amacımızı açıkladıktan sonra, son olarak öz ve özden teşekkür listemi sunmalıyım: Titiz denetimiyle süreç boyunca bana destek ve geribildirim sağlayan, aynı zamanda "1918 grip pandemisi"ni konu olarak bana önererek bu çalışmanın fikir babası olan tez danışmanım İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı öğretim üyelerinden Doç. Dr. Hakan Ertin'e; tez jürimde yer almış olması benim için büyük bir şans olan ve böylelikle değerlendirdiği bu çalışmadaki bilgilerin geçerliliğine dair onayına mazhar olduğum İstanbul Tıp Fakültesi Enfeksiyon Hastalıkları ve Klinik Mikrobiyoloji Anabilim Dalı Başkanı Prof. Dr. Haluk Eraksoy'a; Osmanlı İmparatorluğu'na dair kaynaklara ulaşırken beni yönlendiren Prof. Dr. Nuran Yıldırım'a; ve bir emeğin bir yayına dönüşerek diğer insanlarla buluşmasını sağlayan Beşikçizade Tıp ve İnsani Bilimler Merkezi (BETİM) Yürütme Kurulu Başkanı Dr. Ahmet Özdemir'e ve tüm diğer teşvikkar kurul üyelerine kalbi teşekkürlerimle!

Elinizdeki kitabın, 1918 grip pandemisi ile ilgili Türkçe tıp ve tarih literatürünü zenginleştirecek diğer eserler için iyi bir başlangıç noktası olmasını umarım.

M. Kemal Temel
İstanbul Tıp Fakültesi
Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı

I. BÖLÜM

BİR GENEL GRİP PORTRESİ

"I love the doctors—they are dears;
But must they spend such years and years
Investigating such a lot
Of illnesses which no one's got,
When everybody, young and old,
Is frantic with the common cold?
And I will eat my only hat
If they know anything of that!" *

* Alan Patrick Herbert. The common cold. *Look back and Laugh*. Londra: Methuen; 1960, s. 115; Heikkinen T, Jarvinen A. The common cold. *Lancet.* 2003;361(9351):51-9.

1.1. Grip

1.1.1. Grip Nedir?

Grip, akut ve ateşli bir solunum sistemi hastalığıdır; İnfluenza A, İnfluenza B ve İnfluenza C virüslerinden ileri gelir. Grip semptomları çeşitçe ve şiddetçe geniş spektrumludur: Baş, kas ve boğaz ağrısı, yüksek ateş, kuru öksürük ve halsizlik başlıca genel semptomlardır. Bununla birlikte hastalık asemptomatik seyredebileceği gibi, ciddi ve kimi kez ölüme götüren komplikasyonlar da gelişebilir. Enfeksiyonun tipik özelliği olan yüksek ateş, vakaların yaklaşık %25'inde 41°C'ye kadar çıksa da genellikle 38–40°C aralığında seyreder. Semptomlar genellikle 3–4 gün sürer; ancak öksürük ve halsizlik ateş düştükten sonra 1–2 hafta kadar devam edebilir.[2]

En ciddi komplikasyonlardan biri gribal enfeksiyonun akciğerlere ulaşmasıyla oluşan pnömonidir. Viral enfeksiyon solunum sisteminde bakteriyel enfeksiyon için ortam hazırlar; dolayısıyla viral pnömoni sırasında ya da sonrasında bakteriyel pnömoni de gelişebilir. Öncelikle solunum sistemini enfekte eden insan grip virüsü, daha seyrekçe diğer organları da etkileyebilir; merkezi sinir sistemi bozukluklarına, miyokardit, miyopati gibi komplikasyonlara yol açabilir.[3]

Grip virüsü enfekte bireyin öksürmesi ya da aksırması ile meydana gelen damlacık enfeksiyonuyla yayılır. Ayrıca enfekte solunum sistemi salgılarıyla doğrudan temas sonucu bulaşabilir. Grip için kuluçka süresi ortalama 2 gündür; ancak 1–4 gün arasında değişebilir. Virüs, hastalık ortaya çıktıktan sonra 4 güne kadar nazofarenksten izole edilebilir. Virüsün bulaşması ve çoğalması solunum sistemindeki epitel hücrelerinde meydana gelir. Epitel hücrelerinin yenilenmesi 3–4 hafta alabilmektedir.[4]

Gelmiş Geçmiş En Büyük Katil:

1918 'İSPANYOL' GRİBİ

On dokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde, buharlı taşıma sayesinde kara ve deniz ulaşımında büyük ilerleme kaydedilmişti. Bu gelişme insanlar için daha hızlı ve daha kolay ulaşım, öte yandan veba, kolera, kızamık gibi bulaşıcı hastalıklar için de daha hızlı ve daha fazla yayılım anlamına geliyordu. Aynısı grip için de geçerliydi; nitekim 1889 grip pandemisi yirminci yüzyıl eşiğinde süratle çok yüksek bir morbidite sergiledi ve benzer biçimde mortalitesi de aynı yüzyılın kolera salgınlarını geçti. Ancak salgın milyonları etkilese de insanlar gripten pek korkmuyordu; daha çok yaşlıları öldürdüğü düşünülen grip, toplum düzenini bozmadan sürüp giden mutat bir dert olarak görülüyordu. Ne var ki 1889 pandemisi gribin artık ne denli hızlı yayılabileceğinin bir işaretiydi; pandemi daha tehlikeli bir tür virüsten kaynaklanmış olsaydı, sonuçlar çok daha ciddi olabilirdi. Ve 1918'de bu daha tehlikeli tür geldi.

ISBN 978-605869572-6

BİK Betim Kitaplığı